

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh1385>

Geliş Tarihi: 03.09.2018

Kabul Tarihi: 10.10.2018

ÜLGENER'İN ORTAÇAĞ İKTİSAT AHLAKI VE ZİHNİYET TAHLİLİNİN TEORİK TASNİFİ

Osman CENGİZ¹

Özet

Ülgener, Osmanlı iktisat zihniyeti ve ahlakı üzerine çalışma konusunda çığır açan çalışmalara sahiptir. Bu makale, onun zihniyet tahlilini ortaya koymayı ve bu tahlile dair teorik bir tasnif takdim etmeyi hedeflemektedir. Eserlerinde dağınık halde bulunan yaklaşımının tam olarak anlaşılabilmesi ve net biçimde belirginleşmesi böyle bir çabayı gerekli kılmıştır. Ülgener'in iktisat ahlakı ve iktisadî zihniyet konusundaki genel yaklaşımı bu ahlakın temelini, şark fatalizmi Ortaçağ siyaset ve cemiyet ahlakının oluşturduğu şeklindedir. Durgun bir hayat telakkisi zemininde ise ona göre feodal zihniyet ve maddeleşmemiş dünya görüşünün büyük bir etkisi vardı. Mistik tasavvuf telakkisinin de bu süreçte büyük katkısı olmuştur. Müslüman'ın dünyadan nasibinin sadece bir kefen olduğuna dair dinî yorum ona göre genel kabul görmüş bu sebeple ortaya çıkan iktisadî ahlak ve zihniyet, sadece rızık bekleyen ve birikim yapmak için herhangi bir çaba harcamayan insan tipini oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ülgener, Ortaçağ iktisat ahlakı, Osmanlı düşüncesi

Abstract

Ülgener has groundbreaking work on studying Ottoman economic mentality and morality. This article aims to demonstrate its mentality analysis and to present a theoretical classification of this analysis. Such an effort has been made necessary that the disorganized approach to his works can be fully understood and clearly articulated. Ülgener's general approach to economic ethics and economic mentality is the basis of this morality, the oriental fatalism of medieval politics and the morality of society. According to him, the feudal mentality and the calm worldview have a great influence on a calm life. Mystical mysticism has also been a major contributor to this process. According to him, the religious interpretation that Muslims are only a shroud from the world is generally accepted. The economic ethics and mentality that emerged for this reason have become a type of people who are just waiting for sustenance and not making any extra effort to accumulate.

Key Words: Ülgener, Medieval economics etics, Ottoman thought.

---

¹ Dr, Denizli D-Tipi Ceza İnfaz Kurumu Cezaevi Vaizi.

Giriş

Osmanlı düşüncesi ve zihniyet çalışmaları, modern Türkiye’de Ülgener’in başlattığı yerli fikir işçiliğinin en zahmetli alanlarından olsa gerektir². Gerçekten de ülkemizde öteden beri fen bilimlerine önem verme çabasına karşılık sosyal bilimlerin pek çok kavram, teori ve sınıflamanın hafızaya dikte edilmesi şeklinde uygulanması, yıllar boyu her iki alanda da özgünlük ve kendine aitlik zafiyetleri doğurmuştur. Zira bu iki sahanın, birbirinden tamamen ayrı ve bağımsız düşünülmesi ikisini de akim bırakmaktadır. Ahmet Güner Sayar’ın “*Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*” çalışması gibi Ülgener sonrası iktisat merkezli zihniyete dair pek çok güzide çalışma bulunmaktadır. Ülgener’in düşünce tarihimizin Osmanlı sayfalarına atıfla Türkiye’de sosyal bilimlere kazandırdığı pencereden, zihniyet serisindeki ilk kitabı ve aynı zamanda da “şâheseri” (magnum opus) olan³ *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*⁴ başta olmak üzere onun görüşlerini buraya aktarmak bu makalenin temel hedefidir⁵.

Ülgener, ahlak ve zihniyet incelemelerini konu ettiği ilk eserlerinde “zihniyet” dediği o gri kavramı tam olarak gösterebilmek için yüz yıllar arası yolculuklar yaparak insan tipinin farklılaştığı, dünya algısının değiştiği zaman dilimlerine işaret etmiştir. Ortaçağ iktisat ahlakı ile çözülme devri dediği iktisat zihniyetini tartışmış ve “yeni zamanlarda” tarih ibresinin doğu topraklarında niçin çözülmeyi gösterdiğini münakaşa ve izaha gayret göstermiştir. Bazen yazarak düşündüğü izlenimi veren kitaplarında, aynı konularla alakalı devamlılık kazanan ve farklılaşan bir gruplama yapması; değişik yüzyıllara ait edebî metinlere ilişkin çeşitli yorumlar ve kavramsallaştırmalara gitmesi;

---

² Ülgener’in görüşleri için bkz. Ahmet Güner Sayar, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi: Sabri F. Ülgener*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, “Prof. Dr. Sabri F. Ülgener Hayatı ve Eserlerine Dair Özet Bir Sergileme”, *İş Ahlak Dergisi*, 2008, Cilt 1, Say 1, 123-136 İGİAD; Ahmet Özkiraz, *Sabri F. Ülgener’de Zihniyet Analizi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 1999; Sefer Yavuz, *Sabri F. Ülgener’e Göre “Din - İktisat Ahlakı” ilişkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2002; Lütfü Şahin, *Sabri Fehmi Ülgener’in Ekonomi Politik Anlayışı ve Türk Düşüncesine Katkıları*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009; Fatma Zehra Kündeyi, *Ülgener’de Din ve Kapitalizm*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2009; Ergün Deniz, *Sabri Fehmi Ülgener’in İktisadi-Felsefi Anlayışı*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara, 2009.

³ Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul, 2000, s.16.

⁴ Kitap ilk defa “*İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*” adıyla basılmış olup (İstanbul, 1951) yukarıda geçtiği ismiyle de iki defa tab edilmiştir. (İstanbul, 1981; 2006).

⁵ Zihniyet incelemelerinin ikinci kitabı, kısaca “Zihniyet ve Din” üçüncüsü ise “Zihniyet Aydınlar ve İzm’ler” şeklindedir.

Ülgener'in Ortaçağ İktisat Ahlakı ve Zihniyet Tahlilinin Teorik Tasnifi

hepsinin üstüne biraz da serzeniş, yazdıklarının anlaşılmasını güçleştirmiştir⁶. Bununla beraber Ülgener, başta Max Weber (1864-1920) ve Werner Sombart (1865-1941) olmak

---

⁶ Ülgener'in gün yüzüne çıkardığı veya kullanılagelen fakat kendisinin farklı anlamlar yüklediği pek çok kavram vardır. Bu sebeple şuracığa küçük bir “*Ülgener Lügatı*” iliştiirmek her halde faydadan uzak değildir:

Ahlak: İktisat ahlakıdır. Uyulması istenen normların ve hareket kurallarının toplam ifadesi. *AZD*, 17, 255.

Zihniyet: İktisat zihniyetidir. Gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamı, tutum farkı. *AZD*, 4, 17; *ZAI*, 13, 17.

Çözülme/İnhihat: Osmanlı ülkesinin sınırlarını aşan, XV. ve XVI. yy. Avrupa'nın yükselen, özgürleşen düşünce ve ticaret hayatı karşısında Müslüman dünyanın aynı sahalardaki önce ağır ve yavaş, sonraları hızını artıran bir alçalma. *AZD*, 18-19; Şunu ilave edeyim ki muhterem yazar, planında her ne kadar tek bir çözümden bahsetse de devam eden sayfalarda görüleceği üzere yazılarında birinci ve ikinci çözümlerini varsaymıştır.

Ortaçağlaşma/Yeniden Ortaçağlaşma: Ortaçağ değerlerine dönüş. *AZD*, 9, 24, 70, 169, 173; Şahsî iradeyi inkar. *AZD*, 115, 82-83; Sermaye ve teşebbüs yokluğu. *AZD*, 18-19; Nihayet otorite ve hiyerarşinin baskısı. *AZD*, 109.

Esnaflaşma: Şehirlerin mamur oluşunda katkısı olan büyük tüccarların yeni zamanlarda teşebbüs ruhunu kaybedip seyyar satıcı ve çarşı esnafına kadar alçalması. *AZD*, 32-33, 169; *ZAI*, 33, Dipnot 32.

Zühdi/Asketik: “Bugün”e dakikası dakikasına hakkını vermek isteyen sırf onun için yarını düşünmeyi günah sayan şuur, *AZD*, 81, 88; Fakat Ülgener diğer bir eserinde asketik disiplini, önce riyazet ile sonra da riyazeti zühde ilişkilendirerek çalışmak, cihad ve mücadele etmek gibi olumlu anlamlarda kullanmıştır. Bkz. *ZD*, 34-36 Aynı anlamda Ebu Tâlib Mekkî'nin (ö.1006) şu satırlarını da kaydedelim: “İşte bu yüzdendir ki cihad amellerin en faziletlisi olmuştur. Çünkü onun hakikati, dünyada zühddür.” Ebu Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, terc. Muharrem Tan, I-IV, İstanbul, 1999, II, 368.

Rind: Batınleşmiş şekliyle dünya ve ahiret umurunda olmayan insan. *AZD*, 73.

Şark fatalizmi: Şark kaderciliği. Ülgener bu kavramı kullanmış fakat tam olarak açıklamamıştır. Kavram, söylediklerinden anlaşıldığı kadarıyla şöyle tanımlanabilir: Batıdaki yükselişin aksine, doğu dünyasında İrade inkârı ile kader ve kaza anlayışının evliliği; ardından bunların payidar yavrusu, bir rızık telakkisi vasıtasıyla, çalışmaya daha çok üretmeye karşı inşa edilmiş olumsuz net duruş. *AZD*, 82-83; “Bölgede sermaye ve teşebbüs adına ne varsa hepsini Batı limanlarına yığan o *fatal* [ölümcül] değişiklik”. *AZD*, 19.

Ruhani derebeylik: Dini aristokrasi. *AZD*, 142) XII. ve XIII. Asırlarda tarikatların örgütlenmeye başlamasıyla oluşan şeyhler hiyerarşisi, iktidar ve güç membaı. *AZD*, 30.

Temel kıymetler: Sınıf ve tabaka nizamının belirsizce şuur altına yığıldığı temayüller, alışkanlıklar, alt yapı, *AZD*, 59.

Maddleşmemiş bir dünya görüşü: Gündelik hayatın her türlü hareket ve faaliyet şekillerini iktisadi düşünceden başka bir sâike göre ayarlanmış görmek isteyen bir cemiyet anlayışı. *AZD*, 60, 69.

üzere batılı bilim adamlarının kendilerine en yakın medeniyet çevresinde denedikleri çalışma planını, henüz el atılmamış bir sahaya yayma ve genişletmenin ilgi çekici bir araştırma olacağını kaydetmişti⁷.

İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası'nda kaynakları derleme ve değerlendirme kısmında istifade ettiği vasıtaları iki bölüme ayırmış; evvela, *doğrudan doğruya*⁸ müşahede usulleri, bizzat temaslar, seyahatler yer almış; ikinci olarak da zihniyeti vasıtalı olarak aksettiren vesikalar ve eserlerden yararlandığını kaydetmiştir. Bunlar, başkaları tarafından yapılmış seyahatlere ait notlar, tasvirler, çeşitli ahlak eserleri, hukuk mevzuâtı (kanun, ferman vs.) şeklinde sıralanmaktadır.⁹ Ülgener'e göre, ortaçağ zihniyeti –elan sürüp giden bazı izlere rağmen- bugün yaşanılmamakta olması sebebiyle ilk sayılan vasıttadan istifade imkânını daraltmakta hatta ortadan kaldırmaktadır.

Yukarıdaki ikili tasniften sonra zihniyeti aksettirecek olan vesikalarla ilgili yeni bir ikili tasnif yapar.¹⁰ Bu sınıflamanın hemen devamında "I. Kaynaklarımızın evvela *nerelerde ve nasıl bir çevrede*¹¹ aranabileceğini, ondan sonra da ne gibi vesikalardan ibaret olduklarını görmeye çalışalım." şeklinde bir başlık yer almış; ikincisinde de "II. Ortaçağ zihniyetine ait kaynakların *işlenme ve manalandırılmasında*¹² dikkate alınacak bazı cihetlerden" bahsedilmiştir. İlk bölüm tekrar ikiye ayrılır. Buna göre önce "1. Konunun coğrafi hudutları" diğesinde ise "2. Kullanılacak vesikaların *cinsi*"¹³ incelenmiştir. Bu son kısımda iki başlık daha verilmiştir. Buna göre zihniyet bahsinde istifade edilebilecek ahlak eserleri iki kısımda gözden geçirilebilir: a) *Esnaf topluluklarına*¹⁴ ait eserler bilhassa fütüvvetnâmeler b) Din (Kur'an, hadis dergileri, fıkıh kitapları vs.), tasavvuf (ahlakî ilmihaller) ve edebiyat (şiiirler, darb-ı meseller, masallar vs.) kitapları.¹⁵ Başlık konulmamış bir grupta da şöyledir: a) Seçilen sözler ve ifadeler belli davranışların ve eğilimlerin, yerine göre *dosdoğru*¹⁶ müşahede ve tespiti olarak

---

Ağalık ve efendilik şuurı: Çalışmadan elde edilmek arzusuna bağlı mal ve servet düşkünlüğüyle beraber önde olma, büyük sayılma hevesi. *AZD*, 60-61, 143.

⁷ Ülgener, *AZD*, 8.

⁸ Vurgu S.Ü.

⁹ Ülgener, *AZD*, 39 İkinci kısım kısaca ahlakî, edebî ve dinî kaynaklardaki ifade şekilleridir. A.g.e., s.40

¹⁰ "I-Zihniyeti aksettirecek olan vesikalar nelerdir? II- O vesikaları kullanırken ne gibi esasları göz önünde bulundurmak lazım gelir?" A.g.e., 40

¹¹ Vurgu S.Ü.

¹² Vurgu S.Ü.

¹³ Vurgu S.Ü.

¹⁴ Vurgu S.Ü.

¹⁵ Ülgener, *AZD*, 43, 45

¹⁶ Vurgu S.Ü.

Ülgener'in Ortaçağ İktisat Ahlakı ve Zihniyet Tahlilinin Teorik Tasnifi

pozitif birer belge niteliği taşır.¹⁷ b) [Pozitif belgelerde] Bu konuda kıyas yapılması her halde yanlış olmaz.¹⁸

Yukarıdan beri görüldüğü gibi Ülgener, takibi güçleştiren dinamik bir sınıflama takip etmektedir. Fakat bu aslında bir tür *yeniden tasniflemidir*. Zira metinde de fark edileceği üzere “zihniyeti aksettiren vesikaların neler olduğu” konusu üç başlıkta da yer almıştır.¹⁹ Elbette bu tekrarları, konuyu daha iyi anlama ve anlatma çabası olarak görmek gerekmektedir. Fakat ortaya çıkan netice, bu samimi çaba ile uyumlu görünmemektedir.

Ortaçağ Ahlakı: Asaletin Yıldızlara Yükselen Heykeli

Ülgener'e göre “ortaçağ ahlakı” denilen ve aslında ekonomik bir karakter arz eden “ortaçağ iktisat ahlakı” temel bazı unsurlara sahiptir. Bunlar hangi çağda ve kimde bulunursa, onun için “ortaçağlaşmış” kavramını kullanmak yanlış olmayacaktır. Ayrıca ortaçağ ahlakını yaşamak ve yaşatmak konusunda Doğu dünyası ile Batı dünyası ittifak halindedir.²⁰ Aralarında çok bariz farklar bulunmaz²¹. Ülgener'in konu ettiği ortaçağ unsurlarını politika, toplum ve ekonomi kategorilerine şöylece paylaştırabilirim:

Siyaset ahlakı: Büyük toprak mülkiyeti, büyük arazi rejimi;²² merkeziyetsizlik, hamaset ve destan ruhu;²³ ağalık ve efendilik şuuru;²⁴ her türlü reaksiyon istidadını kaybetmiş daima “boyun vermeye” alışmış bir alt tabaka²⁵. Kısaca, feodal zihniyet.

Cemiyet ahlakı: Asilzâdelik, aristokrasi, hiyerarşi-otorite (dini-siyasi);²⁶ kapalı,²⁷ içine çevrili, dış aleme mesafeli bir fert;²⁸ cemiyet ürkekliği,²⁹ cemaatleşme ve gelecek

¹⁷ “Pozitif tarihçilik” kavramına düşülen birkaç not için bkz. Sayar, A.g.e., 15-18

¹⁸ Ülgener'in burada kıyasla kastettiği şey zihniyeti yansıtan olayların ölçü olarak alınması ve bunlardan anlam çıkarılmasıdır. Mesela bir şiirden zihniyet istinbâttır. A.g.e., 53

¹⁹ Birincisi, ilk tasnifin ikinci kısmı “zihniyeti vasıtalı şekilde aksettiren vesikalar” (s.39); ikincisi, “kullanılacak vesikalar nelerdir?” başlık sorusu (s.40); sonuncusu ise “kullanılacak vesikaların cinsi” başlığı (s.42)

²⁰ Ülgener, bu çalışmasında “şark” kavramını çok kullanmış ve bununla da Osmanlı, yakın doğu ve özellikle de Orta Anadolu'yu kastetmiştir. AZD, 12, 16, 27, 32, 64, 65. Ayrıca, “Ahlak ve Zihniyet Dünyası”nda “Müslüman coğrafyalar” veya “İslam alemi” terkiplerine rastlanmaz. Daha çok “Türk-İslam düşünce dünyası” “Türk-İslam kaynakları” terkipleri tercih edilir. Bkz. AZD, 41, 130.

²¹ Ülgener, AZD, 92, 121.

²² Ülgener, AZD, 21.

²³ Ülgener, AZD, 23 Ülgener, bunlara iki çizgi arasındaki açıklamasında “feodal zihniyet” demiştir.

²⁴ Ülgener, AZD, 166. “Feodal zihniyet” parantez içinde *ağalık ve efendilik şuuru* şeklinde açıklanmıştır. Kısaca “iktidarın –dini, siyasi, iktisadi- bir hiyerarşiye göre paylaşılması”

²⁵ Ülgener, AZD, 115.

²⁶ Ülgener, AZD, 109, 139. Dini aristokrasi, bir şeyhe intisap ile hem bu dünyada hem de ahirette soylulardan ve seçilmişlerden olmak... Çalışmak ile ağalık ve efendiliği uzlaşmaz görmek... A.g.e. 141-143.

²⁷ Ülgener, AZD, 70, 73.

²⁸ Ülgener, AZD, 58.

²⁹ Ülgener, AZD, 78.

kaygısızlığı; madde alemine karşı pasif tavır, dar kadrolar arası sıkı ilişki;³⁰ gösteriş için mal toplama;³¹ irade inkarı;³² neticede de uysal bir insan malzemesi.³³ Kısaca maddeleşmemiş bir dünya görüşü.

İktisat ahlakı: Toprağa dayalı, ikinci planda gelen menkul değerler, aynî ekonomi, atıl bir hayat anlayışı;³⁴ şehir içi basit çarşı, lonca; belli yol kavşakları ve transit merkezler dışında oldukça sönük bir ticaret,³⁵ fütüvvet, ahilik (beli silahlı, eli bayraklı);³⁶ ihtişam ve gösteri hevesi;³⁷ meslek ürünlerinde değişikliğin bid'at olması,³⁸ rutinden sapmamak,³⁹ kanaatkar olmak;⁴⁰ sanat ve marifeti akılla değil mistik bir itâatle öğrenmek;⁴¹ hüdâî-perver (yani kendinden yetişme) değil pîr-perver olmak⁴². Kısaca, durgun bir hayat telakkisi.

Ülgener, bütün bu kavram ve anlayışlar, ortaçağ ahlakıyla mücehhez insan tipini imar ettiğini vurgularken, tahlillerini de Osmanlı iktisadî zihniyet dünyasını aksettiren dönemin edebiyat ve sanat ürünleri üzerinden yapmıştır. Onun gerçekleştirdiği zihniyet araştırmalarının ışığında bakılacak olursa Osmanlı'dan Cumhuriyet'e ulaşan iktisadî mirasın, sergilediği atâlet ve hantal yapıdan kurtulup sağlam ve tutarlı bir iktisadî insan modelinin inşasını Cumhuriyet yıllarına bıraktığı görülür⁴³. Kendi iradesini yok sayan, irade varlığını günah telakki eden yapı, kader ve kaza ile her şeyin belirlendiği dolayısıyla hiçbir şeyin değiştirilemeyeceğini varsayan bir dünya görüşüyle birleşmiş, neticede de kendi rızkını sadece bekleyen, bu konuda zahmet çekmenin manasızlığına inanan, bunu “dünya düşkünlüğü” addeden bir anlayış doğmuştur. Mehmet Genç'e göre de Osmanlılar evren hakkındaki temel doktrinlerinde yani dinin yapısında buldukları modeli sosyo-ekonomik dünya için geçerli sayıyorlar ve bu alana yansıtıyorlardı. Buna göre hakikat, dinde olduğu gibi sosyo-ekonomik dünyada da tekti ve bunun mukabili yanlışlar ise sonsuzdu. Yanlışlar okyanusunda tek olan hakikati, nasıl dinde ve doktrinde Allah vahiy yoluyla vermişse, bir ölçüde o vahye uyarak

---

³⁰ Ülgener, *AZD*, 77.

³¹ Ülgener, *AZD*, 61.

³² Ülgener, *AZD*, 83.

³³ Ülgener, *AZD*, 116.

³⁴ Ülgener, *AZD*, 81, 97.

³⁵ Ülgener, *AZD*, 21.

³⁶ Ülgener, *AZD*, 34, 68.

³⁷ Ülgener, *AZD*, 144.

³⁸ Ülgener, *AZD*, 108. Burada meslek ürünlerindeki değişikliğin “bid'at” sayılması önemlidir. Bununla birlikte bid'at kavramının Osmanlı kanunnamelerinde “dinde bid'at” manasında kullanıldığını söylemek zordur. Burada bidat, özellikle, *Kavânîn-i Âl-i Osman*'a ve *Defter*'e aykırı olan şeydir. Kanunnamelerde geçen *selef*, *mensuh*, *günah*, *cürm* gibi kavramlar da böyledir. Osmanlı dünyasında dinin her yere nüfuz etmesi, dinî rengin ayırt edicilik vasfını ortadan kaldırmaktadır.

³⁹ Ülgener, *AZD*, 120.

⁴⁰ Ülgener, *AZD*, 118.

⁴¹ Ülgener, *AZD*, 113-114.

⁴² Ülgener, *AZD*, 112.

⁴³ Ahmet Güner Sayar, “Ülgener, Sabri Fehmi” *DİA*, 42/290.

Ülgener'in Ortaçağ İktisat Ahlakı ve Zihniyet
Tahlilinin Teorik Tasnifi

yerleştirilen gelenek ve tecrübelerle oluşan sistemin unsurlarını da tıpkı dindeki tek hakikat gibi sınımsız muhafaza etmemiz gerekir, diye düşünüyorlardı. Genç, bu prensibe *gelenekçilik* (tradisyonizm) adını vermektedir. Bu prensibe göre sosyo-ekonomik alanda yapılması gereken şey, iyice denenmiş, kanıtlanmış olan kurumları, ilişkileri korumak ve sürdürmektir. Uzun tecrübeler neticesi elde edilen bu düzendeki herhangi bir değişim hastalık alameti kabul edilmekteydi. Bundan dolayı siyasi, ekonomik, sosyal her alandaki değişmeye olumsuz gözle bakılmış ve uzun yıllardır uygulana gelen sistemin devam ettirilmesi arzu edilmiştir⁴⁴. Ülgener'in kaderciliğe vurguyla söylediği yukarıda üç başlığın işaret ettiği terkip ise *şark fatalizmi* olmalıdır. Rızık bulmak ümidiyle açık deniz seferlerine çıkmamanın yanlış ve lüzumsuz bir tehlike olmasının sebebi budur⁴⁵. Rızık öyle bir şeydir ki zahmetsiz ele geçmelidir⁴⁶. Zira “rızığın sana senden aşık” durumdadır⁴⁷. Tüccarın kar peşinde uzun ve meşakkatli seferlere katlanması Kınalızâde tarafından ruhi bir sapıtma –tesvîlât-ı nefis-i emmâre- şeklinde damgalanmıştır.⁴⁸ Bu anlayışa göre “Dünyadan nasibini unutma!” tavsiyesinde *nasip* esasen *kefen* olmaktadır⁴⁹. Durgun hayat telakkisi dediği bu terkip Ülgener'in doğu dünyası ahlakının özeti. Bu ahlakî tavır, Osmanlı için XVI. yüzyıl ve sonrasına yani Ülgener'in anlayışıyla ikinci çözülme devrine denk gelmektedir⁵⁰. “Ortaçağ iktisat ahlakı” veya kısaca “iktisat ahlakı” dediği kavram hakkında verdiği dağınık bilgileri aşağıdaki şekilde toplasam, yanılmış olmayacağımı zannedirim:

Ortaçağ İktisat ahlakı= Şark fatalizmi × (Ortaçağ siyaset ahlakı + Ortaçağ cemiyet ahlakı)

$$Oia = \text{Şf} \times (Osa + Oca)$$

Durgun hayat telakkisi = Şark fatalizmi × (Feodal zihniyet + Maddeleşmemiş dünya görüşü)

$$Dht = \text{Şf} \times (Fz + Mdg)$$

⁴⁴ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2002, 69.

⁴⁵ Ülgener, *AZD*, 178. Kabusnameden bir alıntıyla işaret etmiştir. Bu konuda Gelibolulu Mustafa Âli de aynı görüştedir. Bkz. Sayar, A.g.e., 20; Taşköruzâde'nin kanaati de benzerdir. Bkz. *Mevzûâtü'l-ülûm*, I-II, İkdâm Matbaası, Dersâdet, 1313, II, 479; Kınalızâde'nin açıklamaları için bkz. Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, haz. Mustafa Koç, İstanbul, 2007, 336-337.

⁴⁶ Ülgener, *AZD*, 245.

⁴⁷ Ülgener, *AZD*, 83, 87, 207.

⁴⁸ Ülgener, *AZD*, 93.

⁴⁹ Osman Eyüpoğlu, “İslam Dünyasının Geri Kalmışlık Sorununa Kurtuluşçu Yaklaşımlar” *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 8 Sayı: 18 (Kış 2004), 202, 209.

⁵⁰ Ülgener bazı cümlelerinde on beşinci yüzyılı da ikinci çözülme devrine dahil eder ki bizim açımızdan doğru bir tespit olarak gözükmüyor.

Şark fatalizmi = İrade inkârı + Ortaçağ kader refleksi + Ortaçağ rızık telakkisi

$$Şf = \dot{İ} + Okr + Ort$$

Yukarıdaki bağıntıda, durgun hayat telakkisini elde etmek için diğer veriler ile şark fatalizmini toplamayıp çarpan şeklinde göstermemizin nedeni Ülgener'in "Durgun, atıl hayat anlayışının tefekkür tarihi gerisindeki köklerini ve hele şark fatalizmiyle *birkaç kat daha derinleştirilmiş* olan ifade tonunu ..." diye devam eden görüşüdür.⁵¹ Bu ifadeler, Ülgener dünyasında *şark fatalizmi* kavramının çarpan etkisine sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Şark fatalizmi veya kaderciliği toplumun içsel dinamiklerini daha doğrusu "içsel statikliği" ortaçağ siyaset ve cemiyet ahlakı ise toplumun dışsal dinamiklerini temsil etmekte ve öne çıkarmaktadır. Zira ahlakın kendisi ve var olan şekli, toplumun yaşayışında ortaya çıkarken buna kaderci içsel bakış eşlik etmektedir. Ülgener biraz sonra temas edileceği gibi teoride var olan ahlak ile sahada yaşayan ahlakın farkına "kaderci" bakış üzerinden temas edecektir. Son olarak şark fatalizmini yukarıdaki bağıntıda yerine koyarsak aşağıdaki gibi bağıntının son halini elde etmiş oluruz:

Durgun hayat telakkisi = (İrade inkârı + Ortaçağ kader refleksi + Ortaçağ rızık telakkisi) × (feodal zihniyet + maddeleşmemiş dünya görüşü)

$$Dht = (\dot{İ} + Okr + Ort) \cdot (Fz + Mdg)^{52}$$

Hareketlilik/Dht(-) -5 -4 -3 -2 -1 0 1 2 3 4 5 Durağanlık/Dht(+)

Tekrar etmek gerekirse bu bağıntının ilk kısmı ($\dot{İ} + Okr + Ort$) kişinin *iç dünyasını*; ikinci kısmı ($Fz + Mdg$) ise bulunduğu ortamı, *dış dünyayı* yansıtmaktadır. Mesela, feodal zihniyetin hâkim olduğu bir siyaset ve maddeleşmemiş dünya görüşüne sahip bir cemiyette, ferdin inanç dünyasında, irade inkârı, ortaçağ kader refleksi ve ortaçağ rızık telakkisi unsurlarından hiçbirisi yoksa o kişinin zihniyet varlığı asla durgun

⁵¹ Ülgener, AZD, 82.

⁵² Burada (0) noktası negatif yöne doğru izafi/nisbî bir hareketliliğin; pozitif yöne doğru ise izafi/nisbî bir durağanlığın başlangıcıdır. Rakam ilerledikçe, hareketliliğin/durağanlığın arttığı varsayılmıştır. Takdir edilir ki durağanlığın artmaya başlaması, öncesinde mevcut bir hareketliliği mecbur kılar.

Ülgener'in Ortaçağ İktisat Ahlakı ve Zihniyet Tahlilinin Teorik Tasnifi

bir hayat telakkisine sahip olamayacaktır⁵³. Ülgener'in de asıl dikkat çekmek istediği ahlak-zihniyet uyumsuzluğu gösteren durum budur. Hatta bu unsurlarda sağlam ve doğru anlayışlara sahipse, dış dünya her ne kadar feodal bir siyaset ve maddeleşmemiş dünya görüşüne sahip bir cemiyet olsa da bağıntımıza göre neticede kişinin zihniyeti bu ortaçağ aleminden canlı çıkacaktır⁵⁴. Ama tersi olursa, yani sistem feodaliteden uzak ve gerçekten maddeleşmiş dünya görüşü olan bir toplumda kısaca *liberal bir dünyada* ise kişinin üç unsuru bünyesinde barındırması sadece mücerret bir "iddia" halini alacak, bu ahlak veya inanç, zihniyette ortaya çıkmayacaktır⁵⁵. Ülgener'in ifadesiyle, *güdülen iddia* ile *yaşanan zihniyet* arasında az çok derin ayrılışlar ve tezatlar belirmiş olacaktır⁵⁶. Ayrıca ortaçağ ahlakını yaşatan cemiyetin belli bir hiyerarşisi bulunmaktadır. Bu hiyerarşi ve duygu dünyaları da Ülgener'e göre aşağıdaki gibidir:

Üst tabaka	Duygu Dünyası
-Siyasi iktidar sahipleri (mahallî beyler, eşraf, a'yan) -Türedi mütegalibe ve yanaşmaları -Ordu ve idare erkânı -Has sahipleri ve vazifeliler -Ruhanî sınıf (dini aristokrasi)	İmtiyazlı sınıfın ağalık ve efendilik bilinci İhtişam, gösteriş ve tahakküm hevesi Unvan ve asalet satmak Nam ve nişanda yarışmak ⁵⁷

⁵³ Şimdilik vereceğimiz değerler temsili olarak (-1), (0) ve (1) olsun. Rakamlar büyüdükçe negatif ise durgun hayat telakkisinin azaldığı, pozitif ise durgun hayat telakkisinin yani durağanlığın arttığı varsayılmıştır. Yukarıdaki örnekte bu üç unsurdan hiçbiri olmadığına göre $\$f=0 \rightarrow Dht=0.(Fz+Mdg) \rightarrow Dht=0$ olur. Üç unsurun her biri için varsayımlarımız şöyledir: (-1) Hareketli bir hayat telakkisinin var oluşunu; (0) Hayat telakkisinin nötr olmasını; (1) ise durgun bir hayat telakkisinin varlığını simgeler. Şunu ilave edelim ki Fz ve Mdg toplamı hiçbir zaman (0) olmaz. Zira sosyolojik açıdan dış dünya hareketliliği (0) olmaz. Fakat kişi iç dünyasına hükmedebildiği için matematik anlamda (0) olur ya da artı ve eksi değer alabilir.

⁵⁴ Bu üç unsurdan (İi, Okr, Ort) her birinin (-1) olduğunu varsayarsak $[(-1)+(-1)+(-1)]. (1+1) \rightarrow Dht= (-3).(2) Dht= (-6)$ Yani durağanlıktan uzak, dinamik ve piyasaya hareketlilik katan aktif bir hayat telakkisi ortaya çıkar.

⁵⁵ $Dht= (İi + Okr + Ort) (Fz + Mdg)$ Bağıntısında ikinci kısmın feodal zihniyet ve maddeleşmemiş dünya görüşünden uzak olduğunu varsaymıştık. [Yukarda geçtiği gibi (0) olamayacağı için hareketlilik adına en küçük değer olarak (-1) değeri verilebilir]. Buna göre $(Fz + Mdg)= -1 \rightarrow Dht= (1+1+1).(-1) \rightarrow Dht= (-3)$ olur. Yani durgun bir hayat yoktur. Kişi topluma ayak uydurmuş, onlar kadar hareketlilik kazanmıştır. Fakat dikkat edilirse bu durumun tersinde –bir önceki dipnotta- (-6) çıkmasına rağmen şimdi (-3) çıkmıştır. Bu –matematik büyüklükten başka olmak üzere- iç dünyamızdaki değişiklerin dış dünyadakine nispetle, hayatımızı ve hareketliliğimizi daha çok, daha büyük oranda etkilediğini açıkça göstermektedir.

⁵⁶ Ülgener, *AZD*, 120. Vurgu S.Ü. Ortaçağda liberal bir siyaset ve cemiyet varlığı söz konusu olmadığına göre konuyla uyumu sorulursa eğer, bunu şöyle cevaplandıralım: Ülgener'in ilgilendiği nokta çağlarla ferdin hareket uyumu değil ferdin ahlakıyla zihniyetinin uyumudur.

⁵⁷ Ülgener, *AZD*, 5, 60 Bu ağalık ve efendilik şuuruyla Ülgener, üst tabakanın maddi endişeden uzak oluşunu değil servetin ve hele de altın tutkusunun –insan üzerinde tahakküm aracı olarak- bunlarda ne kadar büyük bir rol oynadığını vurgulamak istemiştir. A.g.e., 60-61.

Orta ve aşağı tabaka	Duygu dünyası
-İdari ve askeri teşkilatın orta ve aşağı vazifelileri -Küçük memur, müstahdem [Geniş halk tabakaları]↓ -Tekke ve zaviyelerin geniş mürid halkaları -Esnaf ve zanaatkar ahılar -[Yerleşik veya gezginci ticaret erbabı]↑ -Ziraatçı (eker-biçer) -Toprak işçileri ⁵⁸	Esnafta topluluk ve dayanışma duygusu Tüccarda macera hevesi Umulmadık servetlere kavuşma merakı Sırası gelince vurgun ve baskın arzusu Denizaşırı seferlere çıkma sevdası ⁵⁹ Geniş halk tabakalarının dar ve statik hayat anlayışı. Ahılarda iktisat dışı karakter ⁶⁰ Asırlık telkinlere boyun eğmeye alıştırılmış Köylü sınıfının tevekkül ve teslimiyeti ⁶¹

Ülgener'e göre ortaçağ ahlakında yer alan her unsurun gördüğü bir vazife vardır. Nitekim ona göre Ahilik, XII. ve XIII. asırların harp isyan ve istila dalgaları arasında sanat erbabı için dinlendirici, huzur ve emniyet verici bir ocak başından başka bir şey değildi⁶². Bununla birlikte Ülgener Ahilik-Fütüvvet karşılaştırması yapmamış ve bu iki kavramı aynı anlamda kullanmıştır⁶³. Ahilik anlayışının, XII. ve XIII. yüzyıllarda maddî mekânını yakın doğu ve Anadolu olarak göstermiş⁶⁴ fütüvvetin manevî mekânını ise Alevî gönlüne bağlamıştır⁶⁵. Bugün bildiğimiz kadarıyla ise Fuad Köprülü, Abdülbaki Gölpınarlı ve Franz Taeschner Ahiliği, fütüvvet teşkilatının Anadolu'da aldığı değişik bir biçim olarak yorumlamışlar, bazı tarihçiler ise bu kurumun Ahilikle hiçbir ilişkisi olmadığını; Ahiliğin Anadolu'da Türkler'in ortaya koyduğu özgün bir kurum olduğunu ısrarla savunmuşlardır⁶⁶.

Ülgener, tarikatlar gibi esnaf teşkilatlarının da bir nevi korunma insiyakından doğduklarının düşünülebileceğini kaydetmiştir⁶⁷. Yine onun penceresinden bakıldığında, aynı asırlarda (XII.-XIII) tasavvuf çığırından çıkmış, soysuzlaşma sebeplerinden bir kısmını ruhani sınıflara kadar kök salan feodal ihtiraslarda aramak mümkündür⁶⁸. Zira

⁵⁸ Ülgener, *AZD*, 30-31.

⁵⁹ Burada ahlak ve zihniyet farkına işaret etmeden geçmeyelim. *AZD*, 64. Zira ahlakçılar denizaşırı seferlere hoş bakmamıştı. A.g.e., 178.

⁶⁰ Ülgener, *AZD*, 64.

⁶¹ Ülgener, *AZD*, 5, 63.

⁶² Ülgener, *AZD*, 66.

⁶³ Ülgener, *AZD*, 34.

⁶⁴ Ülgener, *AZD*, 64.

⁶⁵ Ülgener, *AZD*, 74.

⁶⁶ A. Y. Ocak, "Fütüvvet" *DİA*, XIII, 262.

⁶⁷ Ülgener, *AZD*, 66.

⁶⁸ Ülgener, *AZD*, 141.

Ülgener'in Ortaçağ İktisat Ahlakı ve Zihniyet Tahlilinin Teorik Tasnifi

manevi nüfuz ve iktidar sahiplerinin diledikleri tarzda –hatta imkan buldukları zaman siyasi kıyاملar ve ihtiraslar uğruna- kolayca işleyip yoğuracakları bol bir uysal insan malzemesi hazırlanmış ve önlerine sunulmuştu⁶⁹. Bu sebeple de orta ve aşağı tabaka arasından yükselmek isteyen temelsiz ve imtiyazsız –tabir caizse hanedan dışı- türediler bahtını ekseriya ermişlik iddiasında veya erenlerin peşine düşmekte aramışlardı. Anadolu’da sayısız isyan ve kıyاملarın imamlık, mehdilik yolunu tutmaları bu sebepten ileri gelmiş olacağını ifade eden Ülgener,⁷⁰ ortaçağ ahlak nizamının, yığınlar üzerine basıp yükselen imtiyazlı sınıfların menfaatlerini meşrulaştırma vazifesi gördüğünü de vurgulamıştır. Ona göre, mal, servet ve ihtişama karşı ahlak nizamının sergilediği olumsuz tavır ve onları alaşağı etme arzusu; sayılanları, muayyen zümreler lehine göz yumulması lazım gelen hatta içtimai nizamın dirliği için muhafazasına itina edilen kıymetler olarak sunma çabasıydı.⁷¹ Ayrıca Ülgener’e göre ortaçağ, ideal bir sükun ve istikrar çağı değildi.⁷² Ortaçağ şehirleri ne tam bir huzur dünyasını temsil etmiş⁷³ ne de kendi içinde bütün unsurları denkleştirmiş ideal bir dünyası olmuştur.⁷⁴

Sabri Ülgener, Kalvenizm ve Püritenizm üzerinden kazanç insiyakının, savruk ve dağınık halden çekip çevirerek, mazbut disiplinli bir iş hayatına bağlandığını ifade etse de Kalvenizm’in dinî metinlerinde böyle bir detay görünmemektedir⁷⁵. Kalvenist anlayışa göre göre insan kaderini asla değiştiremezdi ki bu anlayış Osmanlı dünyasındaki ile benzerdir. Ancak birçok Kalvenciye göre çok çalışmak, tutumluluk ve ahlaklı davranmak insanın kurtuluşu için “seçilmiş” kişiler arasında olduğunu gösteren işaretler olabilirdi⁷⁶. Dolayısıyla, Ülgener’in ifadeleriyle kastettiği şey sonra ki dönem Kalvenistlerin veya Püritenistlerin uygulamalarından doğan *de facto* durumun kronolojik seyri olmalıdır⁷⁷. Burada büyük hukukçu ve doktrin sahibi Ebu Hanife’nin değerli öğrencisi Muhammed b.

⁶⁹ Ülgener, *AZD*, 116.

⁷⁰ Ülgener, *AZD*, 131.

⁷¹ Ülgener, *AZD*, 128. Ülgener, burada ortaçağ ahlakına negatif bir görev yükleyip suçlarken, bir başka yerde o ahlakının yıkmaya ve devirmeye çalıştığı hedef olarak zihniyet çözülmesini göstererek sanki ona pozitif bir pay biçmiştir. Krş. *AZD*, 90.

⁷² Ülgener, *AZD*, 124.

⁷³ Ülgener, *AZD*, 144.

⁷⁴ Ülgener, *AZD*, 161.

⁷⁵ Krş. John Calvin, *Kutsal Kitap Hıristiyanlığı*, I-III, (özellikle üçüncü bölüm) <http://www.presbiteryen.org> (Erişim: 20.12.12); John Calvin, *Institutes of the Christian Religion*, I-II, Edinburgh, 1845;

⁷⁶ Merry E. Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, terc. Hamit Çalışkan, İstanbul, 2012, 255-258.

⁷⁷ Bkz. Muhammet Tarakçı, “Kalvinizm’de Kader Anlayışı” *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 2, 2010, s. 93-119; Osman Murat Deniz, “John Calvin’nin Teolojisi ve Özgünlüğü Üzerine” *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 33 Kasım – Aralık 2012, 1-16. Şunu da kaydetmeden geçmeyeyim ki, kapitalizmin doğuşu, onun kaynağı olarak zikredilen -Luther kolu hariç *ZD*, 12- Protestanlığın “iş ve meslek disiplinine” değil o zamanki Avrupalının siyasi ve sosyal şartlarıyla ilgili olmalıdır. Bu konu ayrı bir makale hacminde olmuştundan sadece işaret etmekle iktifa edelim. Krş. Paul Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, terc. Erol Güngör, İstanbul, 1999, s. 108-109; Merry E. Wiesner-Hanks, *A.g.e.*, 256.

Hasan eş-Şeybânî'nin şu sözlerini de ilk dönem İslam'ının iktisat ahlaki anlayışına ışık tutmak amacıyla ilave edelim: “*Kesb, Allah'a itaat ve yaklaşıma bir vesiledir. Hangi çeşit kazanç elde etme olursa olsun bu böyledir. İsterse ip eğirme, bardak ve testi yapma veya dokumacılık gibi işler olsun. Çünkü bunlar Allah'a itaat ve yakınlaşmaya bir vesiledir. Mesela namaz kılmak ancak taharetle mümkün olur. Bu da suyu temin için kova ve ipi gerektirir. Namazı eda etmek için avret mahallinin örtülmesine ihtiyaç vardır. Bu da ancak dokumacılıkla mümkün olur*”⁷⁸.

Zihniyet Çözülmesi: İslam Coğrafyasına Serpilen Ölü Toprağı

Zihniyet ile kastedilen daha önce geçtiği üzere iktisat zihniyetidir ve Ülgener'in çalışmalarında, gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamı veya tutum farkı olarak tanımlanmıştır⁷⁹. Ülgener, açıkça tek bir çözümden bahsetmiş olsa da yazılarında kronolojik olarak çözümlenin iki defa gerçekleştiğini varsaymış olmaktadır⁸⁰. Bu kısmın girişinde hemen hatırlatmak lazımsa, çözümlenme ya da çözümlenme devri zihniyeti anlaşıldığı kadarıyla “yeniden ortaçağlaşma” manasına gelmektedir⁸¹. Bu elbette “ortaçağlaşma” kavramından süreç itibarıyla ayrılır. Ona göre ilk ortaçağlaşma başladığında ilk çözümlenme gerçekleşmiş olmalıydı. Varsaydığı ilk çözümlenme değişik vesilelerle ele aldığı ilk dönem İslamlaşmasından sonraya rastlar. Şark-İslam memleketlerinde geniş bir ticaret faaliyetine sahne olan asırların liberal bir vechesi olduğunu vurgulamıştır⁸². İslam'ın ilk dönemini “Mekke'de nazil olan ilk ayetlerin derin vecd ve uluhiyeti yanında; işlek bir ticaret dünyasına –bizzat peygamber ağzından-hakkını vermek üzere özenle çizilmiş liberal bir piyasa düzeni” olarak tavsif eden Ülgener,⁸³ diğer bir eserinde narh koyulamayacağına dair Hz. Peygamber'in (sav) hadislerini verdikten ve özgürlüğü bir site devleti olan Medine'den bahsettikten sonra şöyle der:

*“Öyle ki hadiseleri görünmez bir elin ahenkleştirici tesirlerine bağlayan liberal, klasik telakkinin ilk belirtilerini tabir caizse prototipeini burada aramak fikrimizce yanlış olmayacaktır”*⁸⁴.

Ülgener'e göre başlangıçta ticaret hayatında Hz. Peygamber (sav) tarafından yerleştirilmiş her hangi bir müdahale ve otorite esası yokken, bunlar fıkıh ve ahlak dünyasında sonradan şüphe götürmez bir tarzda tutunmaya ve yerleşmeye başlamıştır: “*Bu bir bakıma İslam kültürünün fikir yapısında ortaçağ zihniyet unsurlarının ağır basması ve yerleşmesi demektir. Aynı değişme başka bir ifade ile de hulasa edilebilir:*

⁷⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, Beyrut, 1993, XXX, 258. Ayrıca bkz. Muhammed bin Hasan eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-Kesb İslam İktisadında Helal Kazanç*, terc. Mustafa Baktır, İstanbul, 1993.

⁷⁹ Ülgener, *AZD*, 4,17; *ZAİ*, 13,17.

⁸⁰ Bunu, şu minik anekdota benzetelim: Proudhon'un “Mülkiyet, hırsızlıktır!” dediğini duyan Marx şöyle demiş “Yazık ona. Mülkiyeti reddedeğim derken varsaymış!” Ayrıca bkz. Pierre-Joseph Proudhon, *Mülkiyet nedir?*, terc. Vedat Gülşen Üretürk, İstanbul, 1969.

⁸¹ Ülgener, *AZD*, 169, 173.

⁸² Ülgener, *AZD*, 25, dipnot 4.

⁸³ Ülgener, *ZD*, 76.

⁸⁴ Ülgener, *Makaleler*, 87.

Ülgener'in Ortaçağ İktisat Ahlakı ve Zihniyet
Tahlilinin Teorik Tasnifi

Başlangıçta liberal yahut hiç değilse müsamahakâr diyebileceğimiz bir anlayışın, gelenek ve otorite kayıtlarıyla sıkı sıkıya bağlı ortaçağ skolastik görüşleri önünde zayıflaması! Bu bakımdan garp memleketleriyle olan farkı, liberal fikirlerin ilk ana hücreden (prototipten) filizlenmeye başlayarak, gelişme ve serpilmeye elverişli bir kültür alanı bulamadan mücerret fıkıh doktrinleri çerçevesine gömülüp kalmaları şeklinde hulasa edilebilir”⁸⁵.

Yazarın varsaydığı birinci çözülme devri, iki şekilde açıklanabilir. Bunlardan birincisi fıkıh-ahlak çizgisinde var olan üretkenlik, alın teri ve çalışma vurgusundaki donma veya silinme; diğeri ise ortaçağ skolastik zihniyet unsurlarının İslam'ın fikir dünyasına yerleşmesidir. Aslında biraz daha dikkatli okunduğunda son söylenenin ilkinde kaynaklık ettiği fark edilmektedir. Skolastik zihniyet unsurları antik felsefeden ortaçağa devredilmiş kıymetlerden ibarettir: “Başından beri (her halde İslam'ın özünden ziyade antik felsefeden alınma bir hayat anlayışıyla) tüccarı, ticareti kötümlemeyi itiyad edinmiş olan ahlak taassubu”⁸⁶ uzun bir tarih sonunda tekzibe uğramak şöyle dursun, bir kat daha haklı çıkmış oluyor”⁸⁷.

“Zaman” ve “çevre” bakımından yaptığı zihniyet incelemesindeki sınıflamanın ilk kısmında, Türk-İslam medeniyet dünyasının geçirdiği üç safhadan bahsetmiştir:

Birinci Safha: Liberal ve fertçi temayüllerin, İslam'ın yayılma asırlarına ve özellikle şark ticaretinin bütün ihtişamı ile geliştiği yüzyıllara kuvvetle damgasını vurduğu safhadır⁸⁸.

İkinci Safha: Koyu ortaçağdır. Skolastik düşünce tarzı ve katılaşmış sosyal formları ile yoluna devam etmiştir.

Üçüncü Safha: Onu [skolastik düşünceyi] Batı'da olduğu gibi dar ve sert kalıplarından çıkararak tekrar fertçi-liberal bir görüşe ve o sayede ticaret kapitalizmine götürüp bağlayacak olan ileri adımlar yine birçok sebeplerle daha başlangıçta duraklayıp kalmışlardır⁸⁹. Sonuç Ülgener açısından son derece üzücü olmuştur: Tekrar, toprağa, esnaflığa, esnafça görüş ve düşünüşe kısaca ortaçağa dönüş. Yani yeniden ortaçağlaşma.

İlk çözülmenin sebebi yukarıda geçtiği gibi ortaçağ zihniyet unsurlarının yunan felsefesi üzerinden İslam dünyasını sarması, ahlak gibi fıkıhta da bir tür donmaya sebep olması gösterilmişken⁹⁰ tasavvuf da bundan pay almıştır:

“İlk İslam telakkisi hiç şüphe yok ki ferdi devamlı bir kisb ve cihad misyonu ile yeryüzüne dağılma ve yayılmaya teşvik eden sözler ve fikirlerle doludur. Ancak tasavvufu beraber ve bahusus ona muvazi olarak şehirlerin esnaflaşmasından beri bu dinamik ve hareketli

⁸⁵ Ülgener, *Makaleler*, 109

⁸⁶ Burası birinci çözülme devrine işaret ediyor olmalıdır.

⁸⁷ Ülgener, *Makaleler*, 199. “Uzun bir tarih sonunda” yani XV. Yüzyıl ve sonrası olmalıdır.

⁸⁸ İlk dönem İslam'ının ticarî hayatı ve hareketliliği için bkz. Ahmet Turan Yüksel, *İslam'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat*, İstanbul, 1999.

⁸⁹ Ülgener, *AZD*, 26.

⁹⁰ Ülgener, *AZD*, 89, 199.

hayat anlayışı yer ve yurt değiştirmekten hoşlanmayan sabırlı ve mütevekkil bir atalet felsefesine çevrilmiş bulunmaktadır"⁹¹.

*"İslamlığın o şa'şaalı refah ve itila devri boyunca bayrak gibi taşıdığı "El-kâsibu habîbullah" düsturunun alçala alçala sonunda kitabe olarak Kapalı Çarşı'nın Eskiciler Kapısı üzerine düşmesi manidar değil midir?"*⁹².

Gerçekten de ilk dönem İslamlığı sırasındaki refah artışı sonucunda belli ellerdeki servet terakümleri ciddi boyutlara ulaşmıştı. Hatta bu yeni oluşuma sahabeden tepkiler de yükselmiş, bunun bayraktarlığını da Ebu Zer el-Gıfârî yapmıştır. Bununla beraber o da dâhil en zahid sahabiler dahi asla toplumun diğer kesimlerine avuç açan asalak bir sınıf oluşturmamıştı⁹³. Birinci zihniyet çözülmesinden sonra yazılan ahlak kitapları ve genel anlamda "ortaçağ ahlakı" yazara göre, bahsi geçen çözülmeye karşı, kaybettiklerini tekrar kazanma mücadelesi vermiştir. Normatif ahlak hükümlerinden bütün bütün aksi manayı çıkarmanın bile daha ihtiyatlı bir hareket olduğunu söyleyen Ülgener,⁹⁴ ne demek istediğini sonradan tam olarak ortaya koyar: ortaçağ ahlakının aslı ve menşei ne olursa olsun, yıkmaya ve devirmeye çalıştığı hedef, yaşanmakta olan gerçek hayattan –zihniyetten- başka bir şey değildir⁹⁵. Yani bütün o itidal çağrılar, çığırından çıkmış hırslara sağduyu niyazı; bütün o mal ve serveti küçük görmeler, gönülde devleşen dünyanın aşk ateşine dökülen bir kova sudan ibaretti. Ortaçağ ahlakçısının saydığı ve tasavvur ettiği o kurallar aslında bir özlemin ifadesiydi⁹⁶. Buna göre ne dünya ve geleceğe karşı "kayıtsız ve kaygısız insan" gerçeği yansıtıyordu⁹⁷ ne de günlük hayatta "paranın değersiz oluşu" söz konusuydu⁹⁸. Bunların hiçbirisi zihniyet alanında varlık yüzü görememiş sadece ahlak normlarının asırlarca hasretle andığı terennümlerdi⁹⁹.

---

⁹¹ Ülgener, *AZD*, 179.

⁹² Ülgener, *AZD*, 174 dipnot 62.

⁹³ Cengiz Kallek, *Asr-ı Saadette Piyasa-Yönetim İlişkisi*, İstanbul, 1997, s. 49.

⁹⁴ Ülgener, *AZD*, 49.

⁹⁵ Ülgener, *AZD*, 90.

⁹⁶ Ülgener, *AZD*, 144.

⁹⁷ Ülgener, *AZD*, 125.

⁹⁸ Ülgener, *AZD*, 146, 159, 220. Ülgener bunu başka bir benzetme ile de açıklar: "Demokrasi ile en küçük bir ilişkisi olmayan rejimlerin "halk demokrasileri ve cumhuriyetleri" sözünü kullanmaktan vazgeçmemeleri, yukarda anlatılan halin ibret verici misallerden biri olsa gerektir." *AZD*, 71, Dipnot 12.

⁹⁹ Şöyle bir soru akla gelebilir: $Dht = (İi + Okr + Ort) \cdot (Fz + Mdg)$ Bu bağıntıdaki bütün unsurlar var olduğunda $Dht = 6$ çıkmaktadır. Yani çok durağan bir hayat telakkisi. Halbuki şimdi ortaçağ ahlakının zihniyete karşı mücadele verdiği söyleniyor. Bunu şöyle cevaplandıralım: Ülgener'e göre ortaçağ çözülme devrinde var olanlar hem durağanlık hem de kâr hırsı, kazanç hevesi, mal ve servet sevdasıdır. Fütüvvet libasını giyip külfetine katlanmamaktır (*AZD*, 146-147). Yazara göre, bu sayılanlar feodal bir siyaset ve maddeleşmemiş bir dünya görüşüne sahip cemiyette durağan bir hayat telakkisini ortadan kaldırmış olmamaktadır.

Ülgener'in Ortaçağ İktisat Ahlakı ve Zihniyet Tahlilinin Teorik Tasnifi

Ahlak ve tasavvuf kitaplarının ilk dönem İslamlığındaki karşılığı olan *zühd ve rekâik* eserleri, Ülgener'in birinci çözülme devrine dair söylediklerini doğrular niteliktedir. Zira bu kitapların muhtevaları zahitlik ve mekârim-i ahlak olmakla; itidal, vasat ve ticaret aleyhtarlığı gibi sonradan ahlakın konusu olmuş başlıkları ihtiva etmez. Sadece ilk döneme has, dünyaya kalpten bağlanmama, alın teri ile kazanma, ihlâs ibadet, tevekkül, doğruluk gibi başlıklar yer almaktadır. Ayrıca bu dönemde fakirliğin ve zenginliğin fayda ve zararları her zaman birlikte konu edildiği görülmektedir¹⁰⁰. Hatta XI. Yüzyıla gelinmesine rağmen Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed Maverdî (ö.1058) şunu nakleder: “Seleften –geçmiş alimlerden- biri der ki: Dünya ve ahiret iyiliğini şu iki özellikte buldum: takvâ ve zenginlik. Dünya ve ahiret kötülüğünü de şu iki şeyde: günah ve fakirlik”¹⁰¹. Yani zenginlik kaçınılacak ve uzak durulacak bir “günah” değildir. Bilakis günahla aynı sınıfta yer alan “fakirlik” olmaktadır. Türk-İslam toprakları bu anlayışı Ülgener'e göre sırtında bir yük gibi görmüş ilk dönem İslamlaşmasından sonra bu yükü sırtından atmıştır. Tarikatların ilk örnekleri sekizinci yüzyılın ilk yarısında görülmekle beraber XII. yüzyılda kurumlaşmaları¹⁰² bu alandaki mistik tasavvuf anlayışının yayılmasını sağlamış, bu da Ülgener'e göre ikinci çözülmeye zemin hazırlamıştır.

Ülgener'in üzerinde durduğu ikinci çözülme devri, yakın şark ve orta Anadolu kıyılarına -yunan felsefesi üzerinden gelenden başka- ikinci ve daha güçlü bir tasavvuf dalgasının çarpışdır. Bu dönemin devam etmesinde, Batının terk ettiği antik felsefeye ait değerlere, bölge topraklarında hala sahip çıkmaya çalışan ahlak anlayışı ve ilerlemeye ayak uyduramayan cemiyet telakkisi etkili olmuş olmalıdır. Halbuki aynı asırlarda Batı o değerleri bırakmış, paradigmaları değiştirmiş, keşif ve istila yoluyla [XV. Yy. başlarına doğru] “yeni zamanlara” geçmiştir.¹⁰³ Bizde ise ilk dönem İslamlığındaki liberal anlayışa dönüş olmamıştır¹⁰⁴. Bu çerçevede, topluma yön veren bir memba olan medreselerde XVI. yüzyılın sonlarına doğru aklî ilimler hemen tamamıyla terk edildiği ifade edilse de¹⁰⁵ bunun gerçeği tam olarak yansıtmadığı kaydedilmelidir. Katip Çelebi'nin Sultan II. Mehmed'in şer'î ilimlerin yanında medreselere koyduğunu ifade ettiği bu ilimleri sonra

¹⁰⁰ Bkz. Abdullah b. Mübarek, *ez-Zühd ve'r-Rekâik*, I-II, Riyad, 1995. Abdullah bin Mübârek'in ölümü hicri 181 (miladi, 797) yılındadır.

¹⁰¹ Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, Beyrut, 2008, 233 Ayrıca bkz. Cengiz Kallek, “Mâverdî” *DİA*, XXVIII, 180-186.

¹⁰² Erol Güngör, *Tasavvufun Bugünkü Meseleleri*, İstanbul, 1991, s.97.

¹⁰³ Ülgener, *AZD*, 22.

¹⁰⁴ Ülgener'in ilk dönem İslamlaşması dediği ve liberal bir anlayışa sahip saydığı bu süreci kaçınıcı asra kadar uzattığını –Hulefâ-i Râşidîn, Emevî, Abbâsî?- yazılarından anlamak mümkün olmamıştır. Sadece, Adam Mez'in “İslam'ın Rönesansı” adıyla tanınan “Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti” isimli kitabının Ülgener'in kaynakları arasına girdiğini hatırlatmakla yetinelim. *ZD*, 126, Dipnot 43; Ayrıca bkz. MEZ, Adam, Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, terc. Salih Şaban, İstanbul 2000.

¹⁰⁵ Erol Güngör, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, İstanbul, 1993, s.45.

gelenler tarafından “felsefiyâtır” diyerek kaldırdıklarına dair meşhur nakli ışığında¹⁰⁶ Ülgener’in ikinci çözülmeye dair kitabının başında XV. yüzyıl sonrasına yaptığı vurgu dikkat çeker:¹⁰⁷ “Ancak dinin intişarından sonra, menşeyini burada tahlile imkan bulamadığımız felsefî cereyanlar ve hususiyle tasavvuf (bazı kolları istisna edilmek üzere)¹⁰⁸ irade inkarı yolunda kat’î adımı atmış ve tamamlamışlardır. (...) Sa’yin “mihnet” ve hatta “musibet” olarak tavsifi, yalnız ilk İslam düşüncesine değil, aynı asırlar zarfında [ortaçağ] Garp medeniyetinde yer yer uyanmakta olan sa’y hayranlığına karşı da derin bir tezat manzarası yaratmaktadır.”¹⁰⁹ “Görülüyor ki hamaset devri edebiyatından dinî tasavvufî kaynaklara geçtikçe insan-ı kâmilin çehresinde bahadırılık ve yiğitlik çizgileri azar azar silinerek yerine mütevekkil, münzevî bir insanın dış aleme küskün soluk ve silik çehresi geçmektedir”¹¹⁰.

İkinci çözüme devrinde tasavvufla beraber ölçülerin değiştiğini, “dünya”nın artık içinden de dışından da uzağında durulması gereken ölümlü bir varlık haline dönüştüğünü vurgulayan Ülgener,¹¹¹ tasavvufun fıkha göre kütle ahlakına daha fazla katkı yapmaya ve kütle inançları üzerinde sivirmeye daha uygun, kısaca halk tarafından daha kolay anlaşılmağa diğerine karşı büyük bir üstünlük elde ettiğine dikkat çekmiştir¹¹². Bu sebeple de toplum üzerindeki tesiri çok daha fazla olmuştur. Neticede toplum anladığı ve

---

¹⁰⁶ Katip Çelebi, *Mizânül-Hak fi İhtiyârî'l-Ehakk*, (sadeleştirenler:Süleyman Uludağ-Mustafa Kara), İstanbul, 2001, s.42. ayrıca bkz. Ahmet Güner Sayar, A.g.e., s. 67. Bu iddia ilerde de temas edileceği üzere doğru değildir. medreselerde aklı ilimler okutulmaya devam edilmiştir. “Gerileme” ne bu ilimlerin kaldırılması ne de alimlerin Mısır ve Şam bölgesinde ilim tahsili ile ilgilidir. Aklı ilimlerin okutulmamasından ziyade naklî ilimlerin irfanî tasavvuftan mücerred okutulması ve dinî taassubun artması, bu dönüşüme öncülük etmiş gibi görünmektedir.

¹⁰⁷ Ülgener ikinci (asıl) çözüme başlangıcı için net bir yüzyıl vermemiştir. Başlangıcı 14 ve 15. yüzyıl olarak verdiği gibi (AZD,27) 15. ve 16. yüzyıl şeklinde de kaydetmiştir.(AZD, 18); Ayrıca 16 ve 17. yüzyıllardaki çözümlen de bahsetmiştir.(AZD, 188-190, 192)

¹⁰⁸ Ülgener’in istisna ettiği tarikatlar “Melâmîlik” ve İkinci Melâmîlik olarak bilinen “Bayrâmîlik”tir. Ülgener, ZD, 103, 105. Bize göre bir tarikat ismi vermekten ziyade, genel manada Davud Kayserî ile başlayan *irfanî tasavvuf* olarak ifade edilebilirdi. Bununla birlikte vahdet-i vücud’un “irade inkarında” büyük bir pay sahibi olduğu iddia edilse de teori ve pratikte böyle olmamıştır. Zira bu felsefeye göre “a’yân-ı sabite” Allah katında var olan yoklar olunca “*Vacibu'l-vücud*”u kendi istidatlarından haberdar etmiş ve ona malumat vermişlerdir. Yani kainat var olmadan evvel her bir ayn, neler yapmaya istidadı olduğunu bildirmişti. “ilim, maluma tabidir” kaidesince Allah’ın ilmi de bu verilen malumata göre oluşmuştur. Buna göre vahdet-i vücudu savunanlara göre Allah’ın ilmi, ezeli olup yokluktan elde edilmekle herhangi bir nakîsa ihtiva etmemiş olmaktadır. Dolayısıyla dünyaya gelen bir kişi kendi “aynı”nın Rabbine haber verdiği istidatına göre davrandığından özgür olmaktadır. Kişinin, verilen bu malumatı bilmemesinin/hatırlamasının zorunluluk doğurmadığı kabul edilmektedir. Bu bilgisizliğin zorunluluk doğurmaması Allah’ın ezeli bilgisinin, kulun eylemlerinde zorunluluk doğurmamasına benzetildiği anlaşılmaktadır.

¹⁰⁹ Ülgener, AZD, 83.

¹¹⁰ Ülgener, AZD, 72.

¹¹¹ Ülgener, ZD, 96.

¹¹² Ülgener, ZD, 22, 37.

Ülgener'in Ortaçağ İktisat Ahlakı ve Zihniyet
Tahlilinin Teorik Tasnifi

hemen gönül verdiği bu mistik dünyaya kapılmıştır. Din ve tasavvuf ahlakı da başta kıtlık ve darlık olmak üzere her nikbeti Rabbânî bir tenbih ve mücazat olarak görerek¹¹³ zihinleri belli bir anlayışa yönlendirmiştir. İşte bu noktadan sonra da Ülgener'in sözünü ettiği ettiği bir çeşit aristokrat zümrenin oluştuğu süreç yaşandı: Şeyhlikten şahlığa çıkış¹¹⁴. Ülgener'in çözülmeye dair söylediklerini toplarsak, batınileşmiş dediği bu mistik tasavvuf anlayışı¹¹⁵ diğer veriler ile beslenince çarpan etkisine ulaşmakta; aşırı tutucu ve yükseltici bir tesir oluşturmaktadır. Örnek olarak ilk dönem ahlak kitapları olan zühd ve rekâik literatürüyle özellikle XV. asır ve sonrası tasavvuf literatürünü karşılaştırmak yeterlidir. Bu son dönemde tevekkül artık her türlü tedbire başvurup sonunda sebep ve vesilelerin halıkı (yaratıcısı) sayılan Allah'ın iradesine rıza göstermek değil olup bitene seyirci kalmaktan ibaret pasif bir teslimiyet; emek de artık gerektiği kadarına katlanılacak bir külfettir¹¹⁶. Antik felsefenin çözülmeki görevi, dünyadan olabildiğince uzaklaştırmaktır. Zira "kirlili olan dünya malı kirliler içindir"¹¹⁷. Ortaçağ iktisat ahlakı ise yukardan beri anlatılan sebeplerden göz önüne alındığında çözümlenin en açık ifadesi sayılmaktadır. Çözülme devri zihniyeti, ilk Hıristiyanlığın zühd, çile ve keşişlik idealini aynen yansıtmaktadır¹¹⁸. Yukarıda anlatılanları kısaca toplamak gerekirse zihniyet çözümlenmesini mistik tasavvuf telakkisinin bir fonksiyonu olarak şöyle yazabiliriz:

$$\text{Zihniyet çözümlenmesi} = f(\text{Mistik tasavvuf telakkisi})$$

$$f(Mtt) = [\text{Mistik tasavvuf telakkisi} \times (\text{Ortaçağ iktisat ahlakı} + \text{Antik felsefe})]$$

$$Zç = f(Mtt) \rightarrow f(Mtt) = [Mtt (Oia + Af)]^{119}$$

Ülgener'in ikici çözümlenme devri için Osmanlı üzerinden yaptığı dönemlendirmeyi ise şu şekilde alıntılatabiliriz: "*Garpta ortaçağ XIII ve XIV. Asırlardan beri iç ve dış karakteristikleriyle yavaş yavaş silinmeye yüz tutarken, Şarkta hususiyile Osmanlı İmparatorluğunda kısa süren idarî ve askerî yükseliş devri aşıldıktan sonra yoluna eski hızıyla devam etmiş görünüyor*"¹²⁰ "*XV. ve XVI. asırlardan beri ahlak ve sanat kaynakları arasındaki şu kısa dolaşma sonunda vardığımız netice uzun tefsirlere*

¹¹³ Ülgener, *TDB*, 28, Dipnot 13.

¹¹⁴ Ülgener, *ZD*, 40.

¹¹⁵ Ülgener, *AZD*, 130; *ZD*, 115, 96.

¹¹⁶ Ülgener, *ZD*, 89-90.

¹¹⁷ Ülgener, *AZD*, 62.

¹¹⁸ Ülgener, *AZD*, 90.

¹¹⁹ Bu fonksiyonu şöyle örneklendirebiliriz. Bir bölgede diğer verilerle beraber mistik tasavvuf telakkisinin çok etkili olmasa da varlığını (1) ile ifade edersek $Mtt = 1$ için $f(Mtt) = [Mtt (Oia + Af)]$ $Zç = 2$ olmaktadır. Etkili bir mistik tasavvuf varlığı durumunda -mesela (3) olsun- ise netice, $Zç = f(Mtt) f(Mtt) = [3. [1 + 1]]$ $Zç = 6$ olmaktadır.

¹²⁰ Ülgener, *AZD*, 21.

hacet bırakmayacak kadar açıktır. Osmanlı Devletinin idarî ve askerî sahada itilâ devrinin belki en yüksek zirvesine kadar tırmandığı bir sırada iktisat ve cemiyet anlayışı hâlâ feodal zihniyete dayalı kalmakta devam ediyor."¹²¹ "İlk olarak Bağdat'ın alınması dolayısıyla Fuzûlî'nin Kanunî'ye sunduğu kaside üzerinde duralım. Fuzûlî denebilir ki Kanunî devrinin idarî ve askerî haşmetine rağmen vatanı olan "Irak-ı Arab"ın iktisadî gerileme çağını yaşıyor"¹²².

Ülgener'e göre aslında XVI. ve XVII. yüzyıllarda çözülmeye kurtulmak için yine de bir şansımız vardı. Zira bu asırlarda "sermayeci" diye adlandırılan kapitalist inkişafın dikkate değer belirtilerinden olduğunda şüphe bulunmayan bir zümre doğmuştu. Fakat bu bir avuç müteşebbisin hiç şansı olmamıştır. Şu sebeple ki kapitalist inkişafın gerek teknik gerek hukukî gerek manevi unsurlarından hiçbirisi meydana yoktu. Yazar böyle oluşunu iki sebebe bağlıyor: Birincisi, iş ve istihlal sahasında herhangi bir değişme ve yenilenmeye yol açmadan daha fazla istismarcı ve ihtikarcı bir zümre halinde kalması; ikincisi de birinciden mütevellid bu sermayecilerin gittikçe sertleşen lonca kayıtları ve hiçbir surette merkantil politikaya meyillenmeyen dar çerçeveli bir iktisat politikasının baskısı altında eriyip ufalanmasıdır¹²³.

Çözülme İnsanı: Bir Portre Denemesi

Ülgener aynı zamanda bir portre denemesi göstermiş, burada çözülme devri dediği sürecin genel özelliklerini taşıyan bir tablo sunmuştur. Bu tabloda, altta temel değerleri ve kuruluşları ile "ortaçağlaşmış" bir dünyanın iktisat ahlakı ve bunun üstüne gelip oturmuş ikinci bir tabaka çözülme devri zihniyeti bulunmaktadır¹²⁴. Aslında ona göre hiyerarşi, siyasi ve sosyal kuruluşları ile toplum üzerinden zihniyet çalışmasının hareket ve çıkış noktasını vermektedir. Meşhur sınıflamaya –umera, ulema, fukara-bakılırsa tüccar esnaf ve çiftçi diye bir gurubun adı geçmemektedir¹²⁵. Bu anlayış toplumu bambaşka yerlere götürmüştür: "*Batı memleketlerinde (bilhassa İngiltere'de) zâdegân XVII. Asırdan beri iş hayatıyla yoğrulup burjuvalaşırken bizde yalnız üst tabaka değil orta sınıf halk bile ağalık ve efendilik şuuruyla iş hayatından elini ayağını çekmiş uzaklaşmıştır.*"¹²⁶ Çözülme devri insanının yüz çizgileri ise Ülgener tarafından üç başlıkta verilir ki bunlar eşyaya, çevreye ve geleceğe bakıştır¹²⁷.

Eşyaya Bakış: Bu insan tipi, üretim açısından toplumda yer bulamamış şahsî bir faaliyetidir. Asla organize veya büyük hesapçı değildir. Mal bir araç değil bir amaçtır. Maldan kopmak, parayı küçük görmek mümkün değildir. Bu sebeple işler yavaş işler.

¹²¹ Ülgener, AZD, 143.

¹²² Ülgener, AZD, 188. Daha önceki dipnotla yapılan alıntıda Ülgener, yükselme döneminden olumlu bahsedip ortaçağlaşmadan istisna etmişken devam eden iki alıntıda da bu dönemi ortaçağlaşmaya dahil etmiştir.

¹²³ Ülgener, AZD, 192-194.

¹²⁴ Ülgener, AZD, 255.

¹²⁵ Ülgener, AZD, 258.

¹²⁶ Ülgener, AZD, 264.

¹²⁷ Bu kategoriler diğer eserinde, "iktisadi faaliyetin çok yönlü ilişkileri" olarak verilir. Buna göre bu faaliyet, insanla madde, çevre ve zaman arasındaki ilişkilerdir. Ülgener, ZD, 29.

Ülgener'in Ortaçağ İktisat Ahlakı ve Zihniyet Tahlilinin Teorik Tasnifi

Sanatkar sanatının bütün hünerlerini işlediği malzemede gösterir. Bu sebeple mübadele değerinden çok kullanım değeri önemlidir. Ona olan bakış sıradan bir eşyaya değil bir sanat eserine yöneltilen bakıştır. Sayı ve hesap da bu yavaşlık ve hünerden arta kalan kısımda az da olsa gözetilir. Zira “iyi iş [ancak] altı ayda çıkar”¹²⁸.

Çevreye Bakış: Üretim açısından bir üstle –üstün kuvvetle- iç içe olma alışkanlığı vardır. Bu, mümkünse ağalık etme, efendilik yapma, değilse onlarla birlikte olma arzusudur. Çevreye baktığında gördüğü şey devlet erkânı ve servet ilişkisidir. Bu sebeple “devlet”, üreticinin çevrede kendine yer açması, onun da zengin olması için ya mücadele verilecek bir kuvvet veya –mücadele vermek zor olduğundan daha sık olarak- desteğinden yararlanılacak ve “sağılacak” bir güçtür. Mal gibi teşebbüs de şahsî ve aile sınırlarını aşmayan, aile dışı –yabancılarla- ortaklığın mevcut bulunmadığı, yabancıların ancak yönetici veya yardımcı olduğu bir çevre söz konusudur. Bu çevrede yabancı asla mal veya teşebbüste pay sahibi yapılmaz¹²⁹.

Geleceğe Bakış: Yıl boyu devrî –aynı süreçlerin işlediği- bir zaman kavramına sahiptir. Her senenin hazırlığı bir öncekinin aynıdır. Gelecek yıllar için plan asla yapmaz. Bir problem çıkarsa o yıl içinde çözülür. Yanlış kader ve tevekkül inancının zihniyetteki karşılı olarak gelecek için problemler üzerinden planlama yapılmaz. Herhangi bir şirketin, işletmenin ömrü onu kuranın ömrü ile sınırlıdır. Sonraki nesillere aktarılmaya hedefi yoktur. Bir sonraki nesle aktarılan unvan ve firma parmakla gösterilecek kadar azdır.

Sonuç Yerine

Ahlak ve zihniyet çalışmasının coğrafi hudutlarını en başta açıkça “yakın şark” olarak çizen Ülgener, pek tabii olarak kaynaklarının Türk-İslam düşüncesinin bu “geniş medeniyet dünyası” içinden olacağını vurgulamıştı¹³⁰. Eserlerinde “şark” kavramıyla -daha önce açıklandığı üzere- Osmanlı, yakın doğu ve özellikle de Orta Anadolu’yu kastetmiştir¹³¹. Fakat bu kaynaklarla vardığı sonuç çok daha geneldir ve bu da bir problem doğurmuştur. Zira mekansal hudutları yazar tarafından çizilmiş bir çalışma bölgesi varken, elde edilen verilerden bütün bir “ortaçağ ahlakı ve çözülme devri zihniyeti” kavramlarına ulaşmak mümkün olmamalıydı. Bölgesel sınırlamanın yapılması, çıkarılan neticenin en azında coğrafya ile nitelenmesini gerektirmeliydi ki mesela “Ortaçağ Anadolu Ahlakı” veya “Ortaçağ Yakın Şark ve Osmanlı Ahlakı” gibi kavramlar ortaya çıkabilirdi. Endülüs ve Ortaçağ Arap Edebiyatındaki divanlar da Ülgener’in zihniyet çalışmalarında kendine zemin bulamamıştır. Bu iki alanın çalışmada yer almaması, elde edilen ahlak ve zihniyet incelemelerinde “ortaçağ” ölçeğindeki “geniş zaman açısını” zedelemiş ve sislendirmiştir. Yapılması gereken ya coğrafyayla uyumlu dar bir

¹²⁸ Ülgener, *AZD*, 105, Dipnot 59.

¹²⁹ “Akraba olsa da farza düşmen
Ecnebiden yine elbet ehven” *AZD*, 270.

¹³⁰ Ülgener, *AZD*, 41, 46.

¹³¹ Ülgener, *AZD*, 12, 16, 27, 32, 64, 65.

bölgenin/toplumun zihniyet portresini çıkarmak ya da zor olsa da daha geniş kaynaklarla mutlak bir “ortaçağ” zihniyetinin resmedilmesini hedeflemektir.

Ayrıca, ortaçağ ahlakının ne olduğuyla alakalı tespitlerde *tarafsızlık baskısı*¹³², Ülgener’in peşini bırakmamış gözükmektedir. Öyle ki, girdiği bir sınavda kendi evladını öğrenci olarak değerlendirmek zorunda kalan bir öğretmen zayıf ve yetersiz bir çalışma gördüğünde nasıl ki biraz öfke biraz da tarafsızlık baskısıyla ona hak ettiği puandan bile az verebiliyorsa Ülgener de “ortaçağlaşma” fikrinde değil belki ama Türk-İslam topraklarının yaşadığı ve üzerinden attığı “ortaçağ” için elindeki verilere dayanarak aynı sebeple, yanlış ahlak telakkilerinin toplumun tamamı tarafından kabul gördüğü gibi bir fikre sahip olduğunu ima etmiş; bu fikrini de samimi bir serzenişle dile getirmiştir¹³³. Gözden kaçan husus ise kitap yazmış “müellif” statüsüne veya devlet erkânına sırtını dayamış bir “tufeyli” sınıfına mensup olanların elinden çıkan eserlerin “o zümrenin” ahlak anlayışını yansıtmış olduğudur. Geniş yığınlara ait anlayışı belki halk ozanlarından, yerel özdeyişlerden, atasözlerinden toplamak daha salim bir yoldur. Söylemek lazım ki ortaya çıkan olumsuz tablo düşmanlıktan değil dostluktan kaynaklanmış kısacası “dost acı söylemiştir”.

Batılı mütefekkirler, kendi geçmişlerini değerlendirirken sosyal bilimler alanındaki çalışmalarında -yerine göre ve özellikle İslam konusunda- çoğunlukla *hedef sapırtıcı alternatif teoriler* üretmişlerdir. Bu üretkenliğin ana gayesi Röpke’nin esfle dile getirdiği gibi sınıfına veya ulusuna faydalı olmaktır¹³⁴. Söylemeye çalıştığımız şey şu ki, bugün Türkiye’de bir “ahlak ve zihniyet araştırması” yapacak olsaydık, elbette seçeceğimiz metinler ve bakış açımız, ortaya çıkacak neticeyi son derece güçlü biçimde etkilerdi. Elimizdeki malzemeye rahatlıkla, “ortaçağlaşmış” diye ifade edilen telakkiler çıkarabileceğimiz gibi liberal ve özgürlükçü bir anlayışın varlığını da ispat edebiliriz. Zaten zihniyet çalışmalarının zorluğu da bundan kaynaklanmaktadır. Bütün bunlarla birlikte Ülgener, çalışmalarında ortaçağlaşma kriterlerinde veya unsurlarında makul bir metodoloji ile bu araştırma yolunun köşe taşlarını yerleştirmiştir. Bununla birlikte tespit ettiği unsurların XVI. yüzyıl ve sonrası için geçerli olduğuna tekrar işaret etmeliyiz. İleriki sayfalarda da genişçe temas edileceği üzere Kanunî ile Safevî tehdidine karşı başlayan sıkı sünnî tavır, medreseden ve genel manada toplumun zihninden irfanî

---

¹³² *Tarafsızlık baskısı*, bilimsellik kaygısının doğurduğu taraf tutma endişesinin, yanlış kanaatlere yönlendirecek düzeye çıkmasıdır. Bu satırların yazarı, *tarafsızlık baskısı* terkinine ve mevcut tanımına daha önce başka eserlerde rastlamamıştır.

¹³³ “Tarafsızlık” meşruiyet kazandırıcı ve ikna edici bir kavramdır. Sözüünü geçirmek isteyen önerme sahibi, kendisinin tarafsız karşısındakinin ise taraflı olduğunu iddia eder. Hâlbuki herkesin, bir tarafı vardır. Bu taraf, dil, din, ırk, zevk, ideoloji, aidiyet vs. olabilir. Kişinin bunlardan sıyrılmaması çok zordur. Denilebilir ki “Ben artık tarafsızım” diyen sadece taraf değiştirmiştir. Saydıklarımızdan sıyrılsa bile nihayet kişi, bilgisinin, korkusunun, sevgi ve nefretlerinin kısaca *şahsî birikiminin* yönlendirdiği taraftadır. Bilimsel metinlerde önemli olan tarafsızlık değil var olan verileri yok; yok olan verileri var göstermemektir ki bunu yapmak bile -görülen o ki- bilim adına büyük meziyettir.

¹³⁴ Ülgener, *ZAI*, 138.

Ülgener'in Ortaçağ İktisat Ahlakı ve Zihniyet
Tahlilinin Teorik Tasnifi

tasavvuf ve akla dayalı bir hayat telakkisinden koparmış; nakle dayalı hatta yerine göre şekli ve zahiri bir yönelişe itmiştir. Kısacası mistik tasavvuf telakkisi zahir-batın dengesini gözetken klasik Osmanlı düşüncesi yerine ileride açıklanacağı üzere önce istishabî sonraları da zahiri bir zihniyetin inşasına hizmet etmiştir. Sabri F. Ülgener'in zihniyet araştırmalarını başlattığı eseri için söylediği sözleri biz de onun çalışmalarını hulasa eden bu bölüm için tekrar etmiş olalım: “Evet, hiç çekinmeden teslim edelim ki kendi anlayışımıza göre seçilen ve tahdid edilen problem çerçevesinde bile birçok eksiklere ve boşluklara rastlanabilir. Öyle boşluklar ki bu satırları okumak külfetine katlananları kadar onları yazanı da adım başında üzmetten geri durmamışlardır”¹³⁵.

KAYNAKÇA

- ABDULLAH b. Mübarek, *ez-Zühd ve'r-Rekâik*, I-II, Riyad, 1995
- CALVİN, John, *Institutes of the Christian Religion*, I-II, Edinburgh, 1845
- CALVİN, John, *Kutsal Kitap Hıristiyanlığı*, I-III, <http://www.presbiteryen.org>
- DENİZ, Ergün, *Sabri Fehmi Ülgener'in İktisadi-Felsefi Anlayışı*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara, 2009
- DENİZ, Osman Murat, “John Calvin'nin Teolojisi ve Özgünlüğü Üzerine” Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 33 Kasım – Aralık 2012, 1-16
- HANKS, Merry E. Wiesner, *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, terc. Hamit Çalışkan, İstanbul, 2012, 255-258
- HAZARD, Paul, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, terc. Erol Güngör, İstanbul, 1999
- KALLEK, Cengiz, “Mâverdi” *DİA*, XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2003, 180-186
- KALLEK, Cengiz, *Asr-ı Saadette Piyasa-Yönetim İlişkisi*, İstanbul, 1997
- KATİP Çelebi, *Mizânül-Hak fî İhtiyârî'l-Ehakk*, sadeleştirilenler: Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, İstanbul, 2001
- KINALIZÂDE, Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, haz. Mustafa Koç, İstanbul, 2007
- KÜNDEYİ, Fatma Zehra, *Ülgener'de Din ve Kapitalizm*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2009
- MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, Beyrut, 2008
- MEKKÎ, Ebû Tâlib, *Kütü'l-kulüb*, I-IV, terc. Muharrem Tan, İstanbul, 1999

¹³⁵ Ülgener, *AZD*, 273.

Osman CENGİZ

- MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, terc. Salih Şaban, İstanbul 2000
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Fütüvvet” *DİA*, XIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1996
- ÖZKİRAZ, Ahmet, *Sabri F. Ülgener’de Zihniyet Analizi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 1999
- PROUDHON, Pierre-Joseph, *Mülkiyet nedir?*, terc. Vedat Gülşen Üretürk, İstanbul, 1969
- SAYAR, Ahmet Güner “Prof. Dr. Sabri F. Ülgener Hayatı ve Eserlerine Dair Özet Bir Sergileme” *İş Ahlak Dergisi*, İĞİAD 2008, Cilt 1, Say 1, 123-136.
- SAYAR, Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul, 2000
- SAYAR, Ahmet Güner, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi: Sabri F. Ülgener*, İstanbul, 2007
- SERAHSÎ, Şemsüleimme, *el-Mebsût*, I-XXX, Beyrut, 1993
- ŞAHİN, Lütfü, *Sabri Fehmi Ülgener’in Ekonomi Politik Anlayışı ve Türk Düşüncesine Katkıları*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009
- ŞEYBÂNÎ, Muhammed b. Hasan, *Kitâbü'l-Kesb İslam İktisadında Helal Kazanç*, terc. Mustafa Baktır, İstanbul, 1993
- TARAKÇI, Muhammet, “Kalvinizm’de Kader Anlayışı” *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 2, 2010, s. 93-119;
- TAŞKÖPRÜZÂDE, Ahmed bin Muslihuddin Mustafa, *Mevzûâtü'l-ulûm*, I-II, İkdâm Matbaası, Dersââdet, 1313.
- ÜLGENER, Sabri Fehmi, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul, 2006
- ÜLGENER, Sabri Fehmi, *Makaleler*, İstanbul, 2006
- ÜLGENER, Sabri Fehmi, *Tarihte Darlık Buhranları*, İstanbul, 2006
- ÜLGENER, Sabri Fehmi, *Zihniyet Aydınlar ve İzm’ler*, İstanbul, 2006
- ÜLGENER, Sabri Fehmi, *Zihniyet ve Din İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, İstanbul, 2006
- YAVUZ, Sefer, *Sabri F. Ülgener’e Göre “Din - İktisat Ahlakı” ilişkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2002
- YÜKSEL, Ahmet Turan, *İslam’ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, İstanbul, 1999